

"Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты"
жауапкершілігі шектеулі серіктестігі

Scientific Journal

"CENTRAL ASIAN COURIER"

"ОРТАЛЫҚ АЗИЯ КУРЬЕРІ"

ғылыми журнал

Научный журнал

"ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКИЙ КУРЬЕР"

2 № 2 (2026)

EDITOR-IN-CHIEF

Zhumatay Samat — General Director of the Institute of History of Kazakhstan and Central Asia (Kazakhstan).

Azmukhanova Aiman — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Kazakhstan).

Deputy Editor-in-Chief:

Cherepanov Konstantin — Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, Head of the Department of the History of Kazakhstan in the 20th Century at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Committee of Science, Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

EDITORIAL BOARD:

Abazov Rafis — PhD, Adjunct Professor, Columbia University; Vice-Rector for International Cooperation, Kazakh National Agrarian Research University; Director, Institute for Green and Sustainable Development; Coordinator, MBA Program.

Abdyrakhmanov Tolobek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Zhusup Balasagyn Kyrgyz State University (Kyrgyz Republic, Bishkek).

Abil Yerkin — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan).

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

Auanasova Alima — Doctor of Historical Sciences, Professor. L. N. Gumilyov Eurasian National University.

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas, (USA).

Dzhumashev Askar — Doctor of Historical Sciences, Professor, and Head of the Department of History at the Karakalpak Scientific Research Institute of Humanities – Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan.

Ismagulov Orazak — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the RK under the President of the RK, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan).

Kabuldinov Ziyabek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the RK under the President of the RK, general Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK (Kazakhstan).

Karasayev Gani — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Institute of State History of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Astana.

Kokebayeva Gulzhaukhar — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan).

Kozhirova Svetlana — Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan).

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford (UK).

Muminov Ashirbek — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Istanbul, Turkey).

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor of the Department of Archaeology and History, University of Exeter (Great Britain, Exeter).

Zharken Aigul — Doctor of Historical Sciences, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University.

Shaydullaev Shapulat — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of the History of Uzbekistan at Termez State University.

Shinji Kato — PhD, Nara National Research Institute for Cultural Properties, Japan.

Turdaliev Cholpon — Doctor of Historical Sciences, Professor at the American University of Central Asia.

Werner Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university (USA).

Zhomart Simtikov — Candidate of Historical Sciences, Doctor of Political Sciences, Head of the Department of Political Science and Social-Philosophical Disciplines at Abai Kazakh National Pedagogical University.

EXECUTIVE EDITOR

Tashbaeva Kadicha — Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Archaeology at the B. Dzhangerchinov Institute of History, Archaeology and Ethnology of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic.

ACADEMIC EDITOR

Utegenov Marat — Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Geography and Social and Humanitarian Sciences Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov.

Mukanova Gulnar — Candidate of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Astana Branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology.

TECHNICAL SECRETARY

Agzam Raiymbek — Master's degree, staff member of the Institute of the History of Kazakhstan and Central Asia (Kazakhstan).

БАС РЕДАКТОР

Жұматайұлы Самат — Қазақстан және Орталық Азия тарихы институтының бас директоры (Қазақстан).

Азмұханова Айман Махсотқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (Қазақстан).

Бас редактордың орынбасары:

Черепанов Константин Владимирович — тарих ғылымдарының кандидаты, жетекші ғылыми қызметкер, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ХХ ғасырдағы Қазақстан тарихы бөлімінің меңгерушісі, (Қазақстан).

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Абазов Рафис Фанисұлы — PhD, Колумбия университетінің адъюнкт-профессоры, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің халықаралық ынтымақтастық жөніндегі проректоры, Жасыл және тұрақты даму институтының директоры, МВА бағдарламасының үйлестірушісі.

Абдырахманов Толобек Әбілұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, Жүсіп Баласағын атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғыз Республикасы, Бішкек).

Ауанасова Әлима Мүсірқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры.

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан).

Әлімбаев Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан).

Вернер Кунтһиа (Werner, Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті, (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Канзас университеті, (АҚШ).

Джумашев Аскар Мамбетович — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасының Ғылым Академиясы Қарақалпақстан бөлімшесінің Қарақалпақ гуманитарлық ғылымдар зерттеу институтының Тарих бөлімі меңгерушісі.

Жаркен Айгүл Мәлікқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры.

Кожирова Светлана Басиевна — саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан).

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан).

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Президентінің жанындағы ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас директоры (Қазақстан).

Қарасаев Ғани Мұқашұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің Мемлекет тарихы институтының бас ғылыми қызметкері, Астана қ.

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Әшірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия, Стамбул қ.).

Оутрам Алан — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университетінің археология және тарих кафедрасының профессоры (Ұлыбритания, Эксетер).

Симтиков Жомарт Құдайбергенұлы — тарих ғылымдарының кандидаты, саясаттану ғылымдарының докторы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының меңгерушісі.

Смағұлов Оразак Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Президентінің жанындағы ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Астана, Қазақстан).

Турдалиева Чолпон Жапарбекқызы — тарих ғылымдарының докторы, Орталық Азиядағы Американ университетінің профессоры.

Шайдуллаев Шапулат — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Термез мемлекеттік университетінің Өзбекстан тарихы кафедрасының меңгерушісі.

Шинджи Като — PhD, Нарадағы мәдени құндылықтардың ұлттық ғылыми-зерттеу институты (Жапония, Нара).

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Ташбаева Кадича Искандарқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясы Б. Жамгерчинов атындағы Тарих, археология және этнология институтының археология бөлімінің меңгерушісі.

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Өтегенов Марат Зеннатұлы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ тарих, география және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі.

Мұқанова Гүлнар Қайроллақызы — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Астана қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты филиалының жетекші ғылыми қызметкері.

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Агзам Райымбек Рабекулы — магистр, Қазақстан мен Орталық Азия тарихы институтының қызметкері (Қазақстан)

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Жуматай Самат — Генеральный директор Института истории Казахстана и Центральной Азии (Казахстан)

Азмуханова Айман Махсотовна — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор (Казахстан)

Заместитель главного редактора:

Черепанов Константин Владимирович — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, заведующий отделом истории Казахстана XX века Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. КН МНВО РК (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абазов Рафис Фанисович — PhD, адъюнкт-профессор Колумбийского университета, проректор по международному сотрудничеству Казахского национального аграрного исследовательского университета, директор Института зеленого и устойчивого развития, координатор программы МВА.

Абдырахманов Толобек Абилович — доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН КР, Кыргызский государственный университет им. Жусупа Баласагына (Кыргызская Республика, г. Бишкек).

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, Институт истории государства КН МНВО РК (Казахстан).

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан).

Ауанасова Алима Мусировна — доктор исторических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева.

Вернер Синтия (Werner Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет (США).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США).

Джумаев Аскар Мамбетович — доктор исторических наук, профессор, заведующий отделом истории Каракалпакского научно-исследовательского института гуманитарных наук (Каракалпакское отделение Академии наук Республики Узбекистан).

Жаркен Айгуль Маликовна — доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК при Президенте РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан).

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК при Президенте РК, Генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК (Казахстан).

Карасаев Гани Мукашевич — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории государства Комитета науки Министерство Науки и высшего образования Республики Казахстан, г. Астана.

Като Синдзи (Shinji Kato) — PhD, Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей в Наре (Япония, г. Нара).

Кожирова Светлана Басиевна — доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан).

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального университета имени аль-Фараби. (Казахстан).

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания).

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция, г. Стамбул).

Оутрам Алан — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории университета Эксетере (Великобритания, г. Эксетер).

Симтиков Жомарт Кудайбергенович — кандидат исторических наук, доктор политических наук, заведующий кафедрой политологии и социально-философских дисциплин Казахского национального педагогического университета имени Абая.

Турдалиева Чолпон Джапарбековна — доктор исторических наук, профессор Американского университета в Центральной Азии.

Шайдуллаев Шапулат — доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой истории Узбекистана Термезского государственного университета.

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Ташбаева Кадича Искандаровна — кандидат исторических наук, Заведующая отделом археологии Института истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова Национальной академии наук Кыргызской Республики.

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Утегенов Марат Зеннатович — кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, заведующий кафедрой истории, географии и социально-гуманитарных наук НАО «Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова».

Муканова Гюльнар Кайроллиновна — кандидат исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник филиала в г. Астана Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова.

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Агзам Райымбек Рзабекулы — магистр, сотрудник Института истории Казахстана и Центральной Азии (Казахстан).

Published in the Republic of Kazakhstan
Scientific Journal
"Central Asian courier"
Has been issued as a journal since 2025
ISSN 3105-241X.
Vol. 2. Is. 2, pp. 308-323, 2026
Journal homepage: <https://sjcacourier.com/>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.64970/3105-241X_2026_2_2_308-323

THE POLITICAL ACTIVITIES AND SCHOLARLY RESEARCH OF ZARDYKHAN KINATULY IN MONGOLIA

Syeitkhan Shynarbyek

Ch.Ch Valikhanov Institute of History and Ethnology (28, Shevchenko Str., 050010 Almaty, Kazakhstan), PhD, Research Fellow

 <https://orcid.org/0000-0003-3068-4418>, E-mail: shynarbek20@gmail.com

Abstract. Introduction. Zardykhan Qinayatuly devoted his conscious life not only to scholarship but also actively participated in political affairs. All of his political activities were directed toward the unity and development of Mongolia. He made significant contributions to promoting democratic values, enhancing the political awareness of the population, encouraging educated youth to engage in politics, and advocating for human rights.

Purpose and Objectives of the Study. This article examines the high-ranking political positions held by the prominent public figure and scholar Zardykhan Kinayatuly in his homeland, Mongolia. It analyzes his decisive actions aimed at systematically addressing pressing societal issues of the time, as well as his political stance and personal viewpoints. In addition, the study pays attention to his scholarly works and research published in Mongolia. His valuable contributions to the study of the history of Mongolian Kazakhs are scientifically analyzed, with particular emphasis on archival sources. Among his rich scholarly legacy, special focus is placed on his research concerning Mongolian Kazakhs and its significance.

Results. Although Zardykhan Kinayatuly is widely recognized today as a scholar and historian, his political persona and the official positions he held remain less known to the broader public. Therefore, this article aims to provide a comprehensive portrayal of his personality by utilizing selected scholarly works, archival materials, as well as documents and photographs preserved in museums.

Conclusion. Scientific works and photographic materials preserved in the National Museum of Mongolia, as well as in the libraries of national institutions and Mongolian state universities, have been collected and analyzed. Furthermore, information about Zardykhan Kinayatuly found in Mongolian-language newspapers, journals, and books has been examined, providing a detailed account of his political activities

Keywords: Zardykhan Kinatuly, Mongolia, political activity, Kazakhs, archives, Khovd, democracy, history.

For citation: Syeitkhan Sh. The political activities and scholarly research of Zardykhan Kinatuly in Mongolia // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Vol. 2. No. 2.. Pp. 308-323. (In Kaz.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_308-323

**ЗАРДЫХАН ҚИНАЯТУЛЫНЫҢ МОНҒОЛИЯДА АТҚАРҒАН
САЯСИ ҚЫЗМЕТТЕРІ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРІ**

Сейітхан Шынарбек

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан), PhD, ғылыми қызметкер

 <https://orcid.org/0000-0003-3068-4418>. E-mail: shynarbek20@gmail.com

Аңдатпа. Кіріспе. Зардыхан Қинаятұлы саналы ғұмырын ғылым жолына арнаумен бірге саяси жұмыстарға да белсенді араласты. Саяси қызметінің барлығы Моңғолияның біртұтастығы мен өркені үшін атқарылды. Демократиялық жүйені дәріптеу, халықтың саяси сауатын ашу, білімді жастардың саясқа араласуына жетекші болу және адам құқығын ұлықтау жолында елеулі еңбек етті.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Мақалада көрнекті қоғам қайраткері, ғалым Зардыхан Қинаятұлының туған жері Моңғолияда атқарған жоғарғы лауызымды саяси қызметтері және сол кездегі қоғамда туындаған өзекті мәселелерді жүйелі түрде шешуге бағытталған батыл әрекеттері мен саяси ұстанымы, жеке көзқарасы баяндалады. Сонымен қатар Моңғолияда жарық көрген ғылыми еңбектері, зерттеулері де назардан тыс қалмайды. Моңғолия қазақтарының тарихын зерттеуге бағытталған құнды еңбектері ғылыми түрде талданып әсіресе мұрағат деректері баяндалады. Ғалымның жазып қалдырған құнды мұраларының ішінде Моңғолия қазақтарына байланысты зерттеулері және оның маңыздылығы талқыланады.

Нәтижелер. Бүгіндері Зардыхан Қинаятұлы ғалым, тарихшы ретінде танылса да оның саяси тұлғасын, атқарған лауазымды қызметтерін көп адам біле бермейді. Сол себепті де бұл мақала ғалымның атқарған саяси қызметтеріне байланысты жазылған кейбір еңбектер мен архив, музейлерде сақталған мәліметтер мен фото суреттер қолданыла отырып ғалымның тұлғасын толық айқындауға бағытталған ізденіс деп санаймыз.

Қорытынды. Моңғолияның ұлттық тарихи музейі, ұлттық және Моңғолия мемлекеттік университетінің кітапханасында сақталған ғылыми еңбектері мен суреттері жинақталды. Сонымен қатар моңғол тілінде жазылған газет, журнал, кітаптардағы Зардыхан Қинаятұлы туралы мәліметтер зерделеніп оның саяси қызметтері баяндалады.

Түйін сөздер: Зардыхан Қинаятұлы, Моңғолия, саяси қызмет, қазақтар, мұрағат, Қобда, демократия, тарих.

Дәйексөз үшін: Сейітхан Ш. Зардыхан Қинаятұлының Моңғолияда атқарған саяси қызметтері және ғылыми зерттеулері // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. 308-323 бб. (Қазақш.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_308-323

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ И НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЗАРДЫХАНА КИНАЯТУЛЫ В МОНГОЛИИ

Сейітхан Шынарбек

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Казахстан), PhD, научный сотрудник.

 <https://orcid.org/0000-0003-3068-4418>, E-mail: shynarbek20@gmail.com

Аннотация. Введение. Зардыхан Қинаятұлы посвятил свою сознательную жизнь не только научной деятельности, но и активно участвовал в политической сфере. Вся его политическая деятельность была направлена на обеспечение единства и процветания Монголия. Он внес значительный вклад в продвижение демократических ценностей, повышение политической грамотности населения, вовлечение образованной молодежи в политические процессы, а также в защиту прав человека.

Цель и задачи исследования. В статье рассматриваются высокие государственные должности, которые занимал выдающийся общественный деятель и ученый Зардыхан Қинаятұлы в своей

родной стране — Монголии. Анализируются его решительные действия, направленные на системное решение актуальных общественных проблем того времени, а также его политическая позиция и личные взгляды. Наряду с этим, в работе уделено внимание его научным трудам и исследованиям, опубликованным в Монголии. Особое место занимает научный анализ его ценных трудов, посвященных истории казахов Монголии, с акцентом на архивные источники. Среди научного наследия ученого рассматриваются его исследования, касающиеся казахов Монголии, и их значимость.

Результаты. Несмотря на то, что сегодня Зардыхан Қинаятұлы широко известен как ученый и историк, его политическая деятельность и занимаемые им государственные должности остаются недостаточно известными широкой общественности. В связи с этим данная статья представляет собой исследование, направленное на всестороннее раскрытие личности ученого на основе анализа отдельных научных работ, а также архивных материалов, документов и фотоматериалов, хранящихся в музеях.

Заключение. В ходе исследования были собраны и систематизированы научные труды и фотоматериалы, хранящиеся в Национальном историческом музее Монголии, а также в библиотеках национальных учреждений и государственных университетов Монголии. Кроме того, были проанализированы сведения о Зардыхане Қинаятұлы, содержащиеся в монголоязычных газетах, журналах и книгах, что позволило подробно осветить его политическую деятельность.

Ключевые слова: Зардыхан Қинаятұлы, Монголия, политическая деятельность, казахи, архивы, Ховд, демократия, история

Для цитирования: Сейтхан Ш. Политическая деятельность и научные исследования Зардыхана Қинаятұлы в Монголии // Scientific Journal "Central Asian courier". 2026. Т. 2. № 2. С. 308-323. (На каз.). DOI: 10.64970/3105-241X_2026_2_2_308-323

Кіріспе. Асқар Алтайдың теріскей беті, Моңғолияның Қобда өлкесіндегі малшы ауылында 1940 жылы дүниеге келген. Таудай талабы, алғыр қырағылығымен ерекше көзге түсіп, ұтымды ой, күресшіл мінезімен топ жарған, замананың дүлдүлі, көрнекті қоғам қайраткері, ғалым. Зардыхан Қинаятұлы жастайынан тарихқа әуестеніп, түрлі зерттеулер жасаған қазақ тарихына сүбелі үлесін қосты. Алғыр қырағылығымен ерекше көзге түсіп, ұтымды ой, күресшіл мінезімен топ жарған, замананың дүлдүлі, көрнекті қоғам қайраткері, ғалым Зардыхан Қинаятұлы әр қырынан танылып, мұраларының зерделенуі өте маңызды.

Зардыхан Қинаятұлы жасынан білім қуып, Моңғолия мемлекеттік университеті мен Мәскеу қоғамдық ғылымдар академиясын бітірді. Оның бүкіл саналы ғұмырын екі кезеңге бөлуге болады:

1. Моңғолия дәуірі,
2. Тәуелсіздік тұсындағы Қазақстан дәуірі.

Зақан осы екі кезеңде де ол алдына қойған барлық мақсат-міндеттерін абыроймен орындады.

Зардыхан Қинаятұлы қоғамның әр саласында елеулі үлес қосқан, ойшыл, асқақ рухты, батыл, турашыл, шыншыл адам болды. Бұл кісінің саяси өмірінің көбі Моңғолияда өтті.

1988-1989 жылдардан бастап көп жылдар бойы Ресей мен Қытайдың ықпалынан толық шыға алмай келген Моңғолия үкімет билігін сынға алып, билік жүйесінің толықтай жаңалануын және адам құқығын дәріптейтін демократия орнату ұсынысын алға қойып, қасына білімді-білікті жастар мен саяси қайраткерлерді жинап, демократия орнатудың алғы шарттарын әріптестеріне ұсынады.

Зардыхан Қинаятұлы қоғамның әр саласында елеулі үлес қосқан, ойшыл, асқақ рухты, батыл, турашыл, шыншыл адам болды. Бұл кісінің саяси өмірінің көбі Моңғолияда өтті. 1988-1989 жылдардан бастап көп жылдар бойы Ресей мен Қытайдың ықпалынан толық шыға алмай келген Моңғолия үкімет билігін сынға алып, билік жүйесінің толықтай жаңалануын және адам құқығын дәріптейтін демократия орнату ұсынысын алға қойып, қасына білімді-

білікті жастар мен саяси қайраткерлерді жинап, демократия орнатудың алғы шарттарын әріптестеріне ұсынады.

Материалдар және әдістер. Зардыхан Қинаятұлының өмір жолы, алған білімі, атқарған саяси және ғылыми қызметтері туралы моңғол тілінде жазылған ғылыми әдебиеттер, газет, журналдар, отандық және шетелдік зерттеушілердің Зақан туралы жазған мәліметтері толығымен қаралып ғылыми салыстырмалы талдаулар жасалды.

Бұрын соңды жарыққа шықпаған Моңғолияның ұлттық музейі, архив және ұлттық кітапханаларда сақталған мәліметтер, фотолар жинақталып ғылыми талдаулар жасалды. Зардыхан Қинаятұлы 1994 жылдан кейінгі Қазақстанға біржолата келіп қоныстанды және ғылыми еңбектерінің көбін осы жақта жазғандықтан ҚР Ұлттық кітапханасы, сирек қорлар мен басқадай ғылыми кітапханаларда сақталған ғылыми еңбектерінің өзектілігі мен маңыздылығы туралы зерттеулер жасалды.

Зерттеуде салыстырмалы-тарихи әдіс, ғылыми талдау, архив, музей деректерін сараптау, ғылыми өзектілігін айқындау, және құрылымдық-функционалдық тәсілдер қолданылды.

Талқылау. Зардыхан Қинаятұлы қоғамның әр саласында елеулі үлес қосқан, ойшыл, асқақ рухты, батыл, турашыл, шыншыл адам болды. Бұл кісінің саяси өмірінің көбі Моңғолияда өтті.

1988-1989 жылдардан бастап көп жылдар бойы Ресей мен Қытайдың ықпалынан толық шыға алмай келген Моңғолия үкімет билігін сынға алып, билік жүйесінің толықтай жаңалануын және адам құқығын дәріптейтін демократия орнату ұсынысын алға қойып, қасына білімді-білікті жастар мен саяси қайраткерлерді жинап, демократия орнатудың алғы шарттарын әріптестеріне ұсынады.

Зардыхан Қинаятұлы қоғамның әр саласында елеулі үлес қосқан, ойшыл, асқақ рухты, батыл, турашыл, шыншыл адам болды. Бұл кісінің саяси өмірінің көбі Моңғолияда өтті. 1988-1989 жылдардан бастап көп жылдар бойы Ресей мен Қытайдың ықпалынан толық шыға алмай келген Моңғолия үкімет билігін сынға алып, билік жүйесінің толықтай жаңалануын және адам құқығын дәріптейтін демократия орнату ұсынысын алға қойып, қасына білімді-білікті жастар мен саяси қайраткерлерді жинап, демократия орнатудың алғы шарттарын әріптестеріне ұсынады.

1989 жылдардан Моңғолияда С.Зориг бастаған «демократияның қарлығаштары» деп аталған топтардың алдыңғы қатарларынан көрініп өзінің алғырлығымен, білімділігін көрсетіп жаңашыл жастарға көшбасшы болады. Үкімет билігін жаңалап, демократияны толықтай орнату туралы ғылыми сараптамалары мен бағдарламалар жазып дайындайды. Халықты жігерлердіріп, батылдыққа, әділдікке үндейді. Түрлі саяси күрестердің ішінде болып, әріптестеріне ұтымды ой айтып, қайсар табандылық танытады. Осындай саяси күрестердің нәтижесінде 1991 жылы Моңғолияның бұрынғы үкімет билігін құлатып, жаңадан Демократиялық үкімет құрып, өзі бірнеше қазақ азаматтарымен бірге Моңғолияның парламент депутаты болып сайланып, Моңғолияның 4-ші «Ата заңын» (Монгол Улсын Үндсэн хууль) бекіту үшін өз ойын ортаға салып, аз ұлт өкілдері, соның ішінде қазақ халқының рухани құндылықтары, тілі, салт-дәстүрі заңдық тұрғыдан қорғалатындығы туралы нақты заң тармақтарын енгізіп, оны парламентте бекіткізуге айрықша үлес қосты. Моңғолияның саяси-экономикалық реформалардың құқықтық негізін жасаушылардың бірі болды.

Моңғолияда демократия орнап, жаңадан үкімет құру туралы жиында өзінің саяси әріптестерінің бірі С.Баяр деген азамат Зардыхан Қинаятұлының атын Моңғолияның Президентігіне үміткер ретінде ұсынады. Көп адамды абыржытқан бұл пікірден кейін Зардыхан өз атын Президенттікке ұсынбайтындығын айтып, бас тартады. Сонда да әріптестерінің ұсынысымен жаңадан құрылған Парламент Мәжілісінің (Улсын Бага Хурал) орынбасары болып тағайындалады.

Сурет 1. Зардыхан Қинаятұлының 1990-1992 жылдар арасында Моңғолияның Тұрақты Парламенті, Мемлекеттік Кіші Хуралтайдың (Улсын Бага Хурал) орынбасары болып сайлануы. Солдан: Мемлекеттік Кіші Хуралтайдың хатшысы Б.Чимид, бастығы Р.Гончигдорж, орынбасары Қ.Зардыхан. Дереккөз: Моңғолияның Ұлттық Музейі

Сурет 2. Зардыхан Қинаятұлы 1992 жылы Моңғолияның төртінші «Негізгі Заңы» жаңадан бекітілгенде ең алдыңғы қатардан орын алып, өз мандатын көтеріп бірауыздан қолдаған сәті. Дереккөз: Моңғолияның Ұлттық Музейі

Міне осындай түрлі саяси жұмыстар, жоғарғы лауазамда қызмет жасаса да Зардыхан ағамыз «ат айланып қазығын табар» дегендей 1994 жылдардан Атажұртқа атбасын бұрып, Моңғолияның Қазақстандағы Консулы болып жұмыс жасағаннан кейін, ҚР, ҰҒА, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында өмірінің соңына дейін абыройлы қызмет атқарды.

Моңғолиядан атажұртқа қоныс аударған алғашқы қазақ ғалымдардың бірі, тарих ғылымының докторы Зардыхан Қинаятұлы. Ол Қазақстанға Моңғол мұрағаттарындағы және басқадай көптеген дерек көздеріндегі қазақ тарихына катысты құнды деректерді ала келді.

Осылайша тарихи отанына оралғаннан кейін *«Жылаған жылдар шежіресі»* (Қинаятұлы, 1995), *«Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары IX-XII ғғ.»* (Қинаятұлы, 2001), *«Моңғолиядағы қазақтар»* (Қинаятұлы, 2001), *«Жошы хан және Қазақ мемлекеті»* (Қинаятұлы, 2004) атты монографиялық еңбектер жазды. Автордың жетекшілігінде бір топ автордың қатысуымен *«Қазақ мемлекеттілігі тарихы»* атты монографиялық еңбек қазақ және орыс тілдерінде (Қинаятұлы, 2007), және *«Моңғолиядағы қазақтар»* 2-кітап, (Қинаятұлы, 2007) жарық көрді. Ғалым мәдени мұра бағдарламасына да атсалысты. Оның арнаулы редакторлығымен *«Тарих адамзат ақыл-ойының қазынасы: Орта ғасырлық тарихи ой»* жобасының үш томы қазақ тілінде (Қинаятұлы, 2005) басылып шықты. *«Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері»* (I, II том, "Өнер" баспасы, (Қинаятұлы, 2006) атты еңбекке ғылыми кеңесшілік жасады. *«Қазақ тарихына қатысты моңғол деректері»* атты жеке жинақ дайындады. Атажұртқа барғаннан кейін өмірінің соңына дейін 50-ден аса ғылыми мақалалар жазды. Кейбір еңбектері ҚХР және Моңғолияда жарық көрді.

Зардыхан Қинаятұлы өзінің ғылыми еңбектерінде аса маңызды, өзекті мәселелерді ортаға қояды. Әр жақтылы талдау жасап, түрлі деректер келтіліп, жаңаша көзқараспен талдаулар жасайды. *«Моңғолиядағы Қазақтар»* атты еңбегінің 2-кітабында осы өзекті мәселерді алға қойғандығын қысқаша сөз етеді. (Қинаятұлы, 2006: 100-114).

1. Ғалымның құнды еңбектерінің бірі "Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғғ." атты еңбегінде зерттеушілердің Керей, Найман, Жалайыр қатарлы түркі тайпаларын "моңғол" атандырып келген бұрынғы концепциядан бас тартып, оларды түркі жұрты ретінде қарастыруға шақырады. Оған жарамды кейбір жаңа деректер келтірген. Уақ тайпасы тарихын әріден қарастыру мүмкіндігі жайлы жаңа бағыт ұсынады.

2. *«Жошы хан және Қазақ мемлекеті»* атты монографиясында Жошы ханның ататегін тектей отырып, ол құрған Ақ орда мемлекетін қазақтың алғашқы мемлекеті деп қарастыру жайлы бұрын К.А. Пищулина қатарлы ғалымдардың ұсынған пікірін колдап, Ақ орда мемлекеті тарихын жаңа деректер, қорытындылармен толықтырады. Еңбек ғылыми көпшіліктің назарына ілігіп, ғылыми айналымға еніп бүгіндерді қазақ тарихындағы маңызды, құнды мұралардың бірі болып саналуда.

3. Автор қазақ даласындағы мемлекеттілік дамудың сабақтастығы мәселесін зерттеп, мұндай сабақтастықтың үзілмегенін, оны Сақ, Үйсін дәуірінен бері қарастырудың әдістемелік негіздерін талдайды. Қазақ мемлекеттілігі дамуының басты кезеңдері жайлы жаңа пікір ұсынады. (Қинаятұлы, 2003: 7-15, 21-25).

4. Шыңғысханның өмірбаяны мен тарихы төңірегінде соңғы жылдары Қазақстанда өрбіген алып-қашпа әңгімелерге ғылыми жауаптар береді. (Қинаятұлы, 2008). Осы мәселелер төңірегінде ғалым *«Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті»* атты екі томдық зерттеу еңбегін жазады.

Зардыхан Қинаятұлы Моңғолиядағы қазақтардың тарихы, этнографиялық салт-дәстүрі, мәдениеті мен бүгінгі тұрмыс-салтын мұқият зерттеген тарихшылардың бірі. *«Моңғолиядағы қазақтар»* атты бірінші кітабы Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы тарапынан 2001 жылы жарық көрген еді. Онда қазақтардың бір бөлігінің Моңғолия жерінде өткізген өмірінің өткелдері, халықтың мәдениеті мен тіршілік салты, 1990 жылдары Моңғолиядан атажұртқа бет бұрған қазақ көшінің басталу тарихы біршама толық жазылған болатын. Кітапта Моңғолия және ол жақтағы қазақтар тарихында елеулі рөл атқарған 83 адамның қысқаша өмірбаяны мен халыққа көрсеткен қызметі жайлы анықтамалық деректер берілген. Аталмыш еңбек қазірде Моңғолия қазақтарының тарихын зерттеудің тарихнамалық тізімінен орын алды.

Зардыхан ғалымның 2007 жылы Алматыда жарық көрген *«Моңғолиядағы қазақтар»* 2-кітабы бес бөлімнен тұрады. Алғашқы бөлімі Моңғолиядағы қазақтар туралы шетелдік белгілі ғалымдардың әр кезеңдерде жазған ғылыми еңбектеріне арналады. Екінші бөлімінде Моңғолиядағы этникалық қазақ қауымының қалыптасуы, ұлттық тіл, мәдениеті мен этнографиялық салт-санасының ерекшеліктері жан-жақты талданады. Әсіресе, Моңғолия қазақтары туралы шетелдік ғалымдар жазған ғылыми әдебиеттерді қазақшаға аударып,

анықтамалармен толықтырады. Линда Бенсон және Ингвар Сванберг,^f Г. Е. Грумм-Гржимайло,^g Г.Н. Потанин,^h В.В. Сапожников,ⁱ Цэвэн Жамсрано,^j А.В. Бурдуков^k еңбектеріндегі Моңғолия қазақтары тарихына қатысты құнды деректерді қазақ тіліне аударып жарыққа шығарады.

Келесі бөлімдерде XX ғасырдың алғашқы ширегіндегі Моңғолиядағы қазақтарға қатысты мұрағат құжаттары және Қазақтың Шыңжан өлкесінен Моңғолияға асқан соңғы көші (мұрағат деректері). Сонымен қатар, 1990 жылдары Моңғолиядан атажұртқа басталған көштің тарихы, өмір деректері жайлы кеңінен баяндалады. Кітаптың соңғы бөлімі «Көші-қоннан туындаған келелі мәселелер: дүбірлі көштің дәуірі өтті ме?» деп аталатын бөлімінде Қазақстанның бүгінгі экономикалық, әлеуметтік, құқықтық жай-күйіне талдау жасап, қазақ көшінің бүгінгісі мен келешегі жайлы ой толғайды.

Бір замандар Орта Азия және шығыс пен батыс, еуропаға дейін барлық жерді иемденіп әлемді билеген моңғолдар XVII ғасырдың соңына қарай түрлі себептермен ыдырап, бірлігі, егемендігінен айырылып 1690 жылы толықтай Шүршіт^l (Қытай тектес Мәнжі-Чин, Маньч) билігінің қол астына кіреді. 220 жылдай қытайға бодан болған моңғолдар 1911 жылы қайта көтеріліп қытай билігіне қарсы әрекет етеді. 1911 жылы үлкен тарихи бетбұрыс басталады. Шүршіт-Қытай басқыншылығына қарсы моңғолдардың 200 жылдан аса уақыт бойы жүргізіп келген ұлт-азаттық көтерілісі жеңіске жетті. 1911 жылы Моңғолияның астанасы Ұлы Хуренде^m (Их Хүрээ) моңғолдың хан, уаңⁿ, гуң^o, әкім және дін-басыларының Ұлы құрылтайы шақырылып, Моңғолияның дербестігін күллі әлемге жария еткен үндеу қабылданды.

Осы құрылтайдың нәтижесінде Боғда Жабзундамбаны^p хан көтеруге арналған салтанатты жиын өтеді. Боғда Жабзундамба моңғолдың үкімет және дінбасы болып тағайындалып, оған моңғолдың хаш таңбасы және алтын әріппен жазылған жарлық хат табыс етіліп, ежелгі түрік-моңғол рәсімі бойынша ақшыл түспен басталған тоғыз сый

^f "Қазақ атауы туралы анықтама", "Қазақ халқының тарихы", "Қазақтардың орналасуы жайлы", "Kazaks of spina: essays on an ethnic minority" еңбегінен кең көлемде деректер келтірген.

^g Абақ керей және наймандар "Западная Монголия и Урианхайский край" еңбегі туралы.

^h Қазақтар туралы "Очерки Северо-Западной Монголии" (выпуск 1, С-Петербург, 1831) еңбегі.

ⁱ Қазақтар мекендеген өлкенің географиясы хақында "Монгольский Алтай в истоках Иртыша и Кобда" (путешествия 1905-1909 гг. Томск, 1911) еңбегін қараңыз.

^j "Хасаг" немесе қазақтар туралы. "Дархад Хөвсгөл нуурын Урианхай... Хасаг, Хамниган нарын гарал, үндэс байдлын үгүүлэл" (УБ., 1934) еңбегінен

^k Жалама айдаған жылдар және Өрікті көл оқиғасы туралы "В старой и новой Монголии: Воспоминания, письма" (М., 1969) еңбегінен қатысты деректерді ортаға шығарып, жариялайды.

^l Шүршітті қытайлар деп жаңсақ ұғуға болмайды. Моңғолдар "Zurchid" немесе Zorchid-in Altin ulus" деп Тунгустар (маньчжуриялықтар) құрған "Алтын -china" мемлекетін атайды. Шүршіттер 1646 жылы Қытайдың Сун мемлекетін басып алып China империясын құрды. Империя Қытайды 1911 жылға дейін биледі. Осы жеңілістен кейін көбісі Гонгхонг-ға (Hong Kong) қарай қашып ығысты.

^m "Ұлы Хурен" Моңғолияның бұрынғы астанасы. 1924 жылы Тұрар Рысқұловтың пікірімен "Улан-батыр" деп атанғанға дейін моңғол елінің бас қаласы "Их хүрээ" немесе "ұлы хурен" деп атанған.

ⁿ Ван (хан) қытайша аймақ, өлке билеушісі деген мағына береді. Сонау Шыңғысхан дәуірінде (XII-XIII ғ.) Керейт ханы Тогорил "Ван хан" атанған. Бұл атау кейін XVII ғ. шүршіт (china) билік жүйесінде қолданылды.

^o "Gung" Шүршіттің Мемлекеттік билік жүйесіндегі хан, яғни уаңнан кейінгі үшінші дәрежелі лауазым. Чин империялық үкіметі бұл лауазымды қазақ ішінен ең алғаш Абылайдың үшінші ұлы Әділге берген (1773 ж.). Осыдан бастап көптеген қазақтар бұл лауазымға ие болған. Көгедайдан бастап оның ұрпақтары да қытайдан "гуң" лауазымын алған. Моңғол өкіметі бұл лауазымды өз жерінде кіші мағынасында 1922 жылға дейін қолданып келген.

^p Жабзундамба. Моңғолдың тоғызыншы реткі мемлекет және дін басы. Жабзундамба Хутутт - діни атағы. Өз аты Наваанлувансанчойжнямданзанванчигбалсамбуу. Ол 1870 жылы қазіргі будда діни орталыны Лхас қаласында Далай ламаның діни көмекшісінің отбасында дүниеге келген. Оны 4 жасында Моңғолияның дінбасы етіп анасымен бірге моңғолияға әкелген. 1911 жылы Моңғолия Чин билігінен азат етіліп, осы жылы желтоқсан айының 1-і күні моңғолдың хан, ван, гуң, әкімдерімен дінбасыларының ұлы құрылтайынан Боғда Жабзундамбаны Моңғолияның мемлекет және дін басы етіп жариялайды. 1921 жылы қызыл төңкеріс жеңгенде оның мемлекет басқару құқығын шектейді. Ол 1924 жылы дүние салуымен Моңғолиядағы діни-манархиялық билік жүйесіне нүкте қойылады.

тартылды. Моңғолдар бұл оқиғаға үлкен мән-мағына бергені соншалық, моңғолдың жыл санауына өзгеріс еңгізіп, 1911 жылды "Боғданы көп болып хан кетерген бірінші жыл" деп атады⁴. Боғданын жарлығымен моңғол үкіметі қайта жасақталды.

Бірақ бұл кезде қазақ және басқа ұлт өкілдері тұратын Қобда өлкесі әлі де Қытайдың билігінде қала берген еді. Қытай үкіметі жергілікті әкімшілік және кезінде Шүршіт игілігіне бөленген атақ-лауазымы бар рубасылар арқылы Қобда өлкесін Орталық Моңғолиядан бөліп алуды көздеді. Сол себепті жергілікті жұрт Моңғолияның орталық үкіметін қолдайтын және Қытай билігін қолдайтын екі тарапқа бөлінді. Қазақтар да бұл оқиғадан тыс қалмады. Шерушінің рубасы Жылқышыұлы Сүкірбай¹ тобы Қытайды, ал онын аталас туысы гунд Қылаң⁵ тобы орталық моңғол үкіметін қолдап, қазақтар да өзара екіге жарылды. Сөйтіп кейін қазақты «Жалама айдаған қасіретті жылдарына» (1912-1914) әкеліп соқтырған ара қақтығыс басталған еді.

Нәтижелер. Зардыхан Қинаятұлы осы оқиғаларға байланысты Моңғолияның орталық мұрағатында сақталған ресми жеті құжат «Моңғолиядағы қазақтар» II том еңбегінде қолданылған мұрағат деректері қазақ диаспорасы тарихын толықрақ зерттеу үшін өте құнды еңбек болып саналады. Аталмыш еңбектегі тарихи деректерді толық нұсқасын мақаламызда ұсынып отырмыз.

Мұрағат деректері: Ахлақшы Сүкірбайдың Қытай әкімшілігіне (Ян У Цо) жазған хаты

Моңғол Журғанының¹ бастығы Ян У Цо² мырзаға!

Хат жолдаған себебім біздің Қылан деген адамымыз Қытайды Халха (Моңғол. 3.Қ.) жеңді, Қытайға алым-салық төлемендер, Халха мен Дүрбітке барып қосылайық, мұндағы жұртты мен басқарамын деп Халха, Дүрбіттерге шағым айтып жүрген көрінеді. Бірнеше дүркін барды. Істің мәнісін білмейтін біздің қазақтар олардың сөзіне еріп, түрлі уәж айтып салық төлемей отыр. Бодаубай деген зәңгі³ менің айтқанымға көнбей оның (Қылаңның. 3.Қ.) сөзіне еріп, ол да төлем төлеуден бас тартып, тілмаш Жан Ши Пиннің өзі келсін деп төлем жылқыларын бермей қойған. Қытайды халхалар жеңіп, Қобданы⁴ алды, енді не үшін беруіміз керек дейтін көрінеді. Ендігі әрі Қытайға жылқы бергендер жақсылық көрмейді деп, Қылан мен Бодаубай жар салып жүр екен. Сондықтан бұл екеуін яамынға күшпен шақырып әкеліп,

⁴ 1911 жылы ел тәуелсіздігін әйгілеп, Боғда ханды хан сайлағанда 1911 жылды "Боғда ханды көп болып хан кетерген бірінші жыл" деп мемлекеттің жыл санауына өзгеріс еңгізген. Бұл үрдіс 1940 жылға дейін жалғасты.

¹ Сүкірбай Жылқышыұлы Көбеген тегі 1870 жылы Шыңжанның Көктоғайында Ақтайұлы Жылқышының отбасында дүниеге келген. Осы жылдары Жылқышы ауылы Алтайдың Қобда бетіне асады. 1909 жылы тәжі лауазымына ие болады. 1912 жылы Алтайға қайта асады. Ұлдары Дәлелхан, Дербетхандар Алтай, Қобда бетіне әйгілі болған адамдар. Ол 1919 жылы Моңғолия жерінде дүние салған.

⁵ Қылан Зайсанұлы Шеруші руының белгілі адамы, Моңғолияда Богдахан билігін ресми мойындаған алғашқы қазақ. 1860 жылдары Алтайда туылған. 1912 жылы қазақтың 400 түтіні атынан қазақтарды құзыр билігіне қабылдап, жер, жайылым бөліп беруін өтініп Богдаханға хат жазған алғашқылардың бірі. Сол жылы Богдаханнан «аса мәртебелі Зайсан» лауазымын және қазақ арасына Богдахан атынан билік жүргізу мәртебесін, мөр, сый-сияпат алған. Өмірінің ақырына дейін Богда ханға, Моңғолия билігіне адал қызмет еткен. Бір өкініштісі 1912-1914 жылдары Моңғолияда билік жүргізген қанқұйлы Дамбийжанцанның жарлығын Боғда хан жарлығы ретінде қабылдап, қазақтарды ішкерілетіп қоныстандыру саясатын қолданған.

Қытай билігіне қарсы болған. Сондықтан қытайлар Саңырау, Бақат арасында 1919 жылы болған қақтығысты сылтау етіп Қылаңның басын алған.

¹ Журган (Jurgan) тунгусша әкімшілік деген мағына береді.

² Ян у Цо. Ұлты Торғауыт. Торғауыттардың ханзадасы (князі). Торғауытша аты - Балт ван. Жапонияда әскери училище бітірген. Ол 1911 жылы Алтайдың іс басқару абысы (кеңсе бастығы) болып тағайындалды. Минго үкіметі бұл аймақты орталықтың тікелей басқаруында ұстады. 1911 жылы Моңғолия тәуелсіздігін жариялағанда, қытайлар Моңғолияның батысын бөліп алып Алтай аймағына қосуды көздеген. Бұл істі тікелей Балтван-ға тапсырған еді. Моңғол деректерінде оны "Палтыр", "Палтван" десе, Батыс Моңғолия өлкесіндегі қазақтар арасында ол "Балтабан" атымен әйгілі болды.

³ Зәңгі, Залан - ел ішіндегі беделді адамдар, ру, ауыл басыларына берілетін Шүршіт әкімшілігінің кіші лауазымдарының бірі.

⁴ Қобда - Моңғолияның Қобда аймағы. Аймақ халқының 16 пайызы қазақтар. Қобдаға қазақтар алғаш 1870-1890 жылдары келіп қоныстанған мекен.

қатаң жазалау керек, бірақ Бодаубайдың зәңгі лауазымын қалдырған жөн болар еді. Жедел шара қолданып оларды тоқтатпаса, бұзақылар халықтың арасына іріткі салып жіберуі мүмкін.

*Жунгонын бірінші (1912) жылы 22-ші
маусым деп ахлақшы Сүкірбай
қолын қойып, мөрін басқан.*

Моңғол қарамағына өткізуін өтініп хунд Қылаңның жолдаған хаты

Халханың аса ұлы мәртебелі қолбасшысы, Ван, Гуң, Бэйс^х сіздерге арнайы жазылды.

Біз Қиюбай, Жұртбай, Жүнісбай залан, Бодаубай, Айбағыр, Айбыға үш зәңгі,

Қылан хунд, Қыдырбай, Тоқтаба, Ыдырыш (Айдараш), Түңкібай қатарлы төрт жүз отбасы Богда ханның жаңа үкіметінің құзыр билігіне өткіміз келеді.

Біз өз жерініздегі халық атынан хунд Қылаңды өзіңізбен жолықтыру үшін жібердік. Біз мұнда бақылаудамыз. Жолдаған адамымыз біреу болғанымен, сәлеміміз көптікі деп қабыл аларсыз. Көп адам жіберуге өз ортамыздан қауіптенеміз.

Мұндағы кәрі, жас, үлкен, кіші барша жұрт өзіңіздің рақымшылығыңызды күтудеміз. Сол үшін қол қойып, мөрімізді бастық.

*Көп болып көтерген екінші жыл (1912)
шілде айының 14 делінген. Барлығы
қол қойып 4 адам бармақ мөрін басқан.*

Қазақтың үкірдайы Сүкірбайдың хошунының^у үшінші дәрежелі зайсаңы хунд Қылан бастаған 400 түтін Богда ханның құзыр билігіне өтуін тілеп жазған өтініш ұлы мәртебеленің құзырына жеткізу үшін Батыс өлкенің әкімшілік төрағасы (Сайд)^з Наван Цэрэндердің жоғарыға жолдаған хаты

Жолдама хат: Батыс өлкенің әкімшілік төрағалығына жарлық бойынша тағайындалған Сайд Зоригт Бэйс және оның кеңесі тең төрағасы жарлық бойынша Самид Номон хан^{аа} атағына ие Жалханз хутуктының хаты

Ішкі істер министрлігіне жіберілді. Айтайын дегеніміз қазақтың Сүкірбай хошунының үшінші дәрежелі хунд Қылан бізге мына жайды айтып келді. Біздің қарамағымыздағы әкімшілік үкірдайы Сүкірбай Торгут уаңы Палтаның сөзіне еріп, Палта Сүкірбайға 32 мылтық сыйға тартып, Сүкірбай оның қарымтасына Палтаға екі жүз атты әскер және бірнеше жүз жылқы, қой беремін деп уәде етіп оған елу ат айдатып қалғанын, бізден жинап бермекші болған әрекетіне хунд Қылан, залан Жұртбай, Жүнісбай зәңгілер, Бодаубай, Айбатыр және Айбыға, Бошиго Түңкібай зайсан Ыдырыш мал жанды қария Қиюбай, Тоқтабай біздер аталған хошунның 400 отбасының басын қосып бұдан былай біз Сүкірбайдың басшылығында Палтарға еріп, азып-тозғымыз келмейтінін айтып жылқы, қой беруден бас тарттық.

^х "Бэйс" шүршіт әкімшілік билігі жүйесінің бесінші қатардағы (хан, ван, гуң, бэйл, бэйс) билік жүйесі.

^у Шүршіттер жергілікті ауыл ақсақалдары, атқамінерлерге беріп отырған кішігірім әкімшілік билік жүйесінің бір үзбесі. Моңғол мемлекетінің бұрынғы сақталған әкімшілік жүйесі. Бұл жүйені Моңғолия жеріне алғаш XVI ғ. соңында шүршіттер әкелген жергілікті әкімшілік жүйесі. 1911 жылы Моңғолияда 102 хошун болған. XIX ғ. Халханың бір хошуында 1200 отбасы, 6000 жан, 12000 мал болған. Хошун әкімшілігі жұмыс істеген. Қазақ арасында 1912 жылы алғашқы (шеруші) хошуны құрылып, хошун бастығы Сүкірбай болған. 1922 жылы қазақтар кішігірім үш хошун (Жәнтекей хошуны, Шеруші хошуны, Ботагара) ел еді. 1931 жылы хошун жүйесі жойылып аймақ және сомон (сұмын) жүйесіне көшірілді.

^з Моңғолдардың "Сайд" сөзі ежелгі түркілердің "шад" лауазымының бүгінгі жалғасы болуы мүмкін.

^{аа} 1906-1922 жылдары Моңғолияның батыс өлкесінің әкімшілік билеушісі Сайд лауазымында болған елеулі мемлекет және діни қайраткер. Осы өлкедегі дін басы Жалханзхутугт және Наванцэрэндер батыс өлкедегі қазақтарды орналастыру ісіне елеулі үлес қосқан адамдар.

Біз нағыз адал ниетімізбен Боғда ханның жаңа үкіметіне бас ұрып, оған бағынып ырзалығын көрелік деп тәуекелге бел байлап, бұл істі басқаруды Қылаңға тапсырдық. Халықтың бәрі менің соңымнан еретіндіктерін айтып, хотон (төте жазу Ш.С.) жазуы мен хат жазып, барлығы қол қойып хатты сіздерге жеткізу үшін мені жіберді. Біз сияқты пақырларыңызда өзімізге тиесілі жайылым жеріміз жоқ, сондықтан бізге жер бөліп беріп, оны өз құзыр биліктеріңізге алып, бізді өз азаматтарыңыз ретінде қабылдауларыңызды өтінеміз. Біздің он екі рулы Керей қазақтарының барлығы да осындай пиғылда, - деп ол қолында хаты бар бізге келді. Андап қарасақ, бұлардың қазақтарының ішінен 400 отбасы өз ықласымен біздің қарамағымызға өтеміз деп үшінші дәрежелі хүнд Қылаңның келуі құптарлық іс болғандықтан, оған (Қылаңға. 3.Қ.) Тогосын Отто^{bb}, бірге келген екеуіне алтыншы, жетінші дәрежелі Jinis^{cc} тағып, 400 отбасын залан Жүнісбай, хүнд Қыландар басқарып, басқадай залан, зәңгі, зайсан бошиголармен тіл табысып шеп-шегара бойын жақсы бақылап, қадағалап жағымсыз жағдайлар туа қалса дереу жеткізіп тұруын тапсырып, мұндағы жергілікті зайсандар бастаған көпшілікке жер бөліп беру сияқты көмек жасап, шеттеп жүрген көпшілік бұқараға қолдау көрсетіп, мемлекеттің күш-қуаттылығын танытып қойылған талаптардың орындалуын сұрап министрлігіне хотон әрпімен жазылып, қол қойылған қазақтардың хатты (фото, сурет N2) және Сүкірбайдан Палтаға жолдаған хатын (фото сурет N1) жол-жөнекей адамдардан тауып алып, моңғол тіліне аударған екі бет аудармасымен бірге жолдап отырмыз.

Мұны және де төрт жүз отбасын бастаған Қылан, залан Жүнісбай, Жұртбай, зәңгілер: Бодаубай, Айбығар, Айбыға Бошиго Түнкібай, зайсан Ыдырыш малды-жанды қарт Киюбай, Тоқтабайлардың қолына да беріп, барлық іске қырағы қарап шет өлкелерді мұқият қадағалап отыруын тапсырдық.

Сол үшін хат жолдап отырмыз.

*Көп болып көтерген екінші жыл (1912)
шілде айының 22*

Ішкі істер министрлігінен Боғда ханға жолдаған жолдауынан

Пақырыңыз На (Намнансүрэн) Цэ (Цэрэнчимэд) Пун (Пунцагцэрэн)^{dd} ұлы мәртебелі сіздің алдыңызда бас иіп мынаны хабарлайды.

Пақырларыңыздың пайымдауынша, қазақтың үшінші дәрежелі зайсаны Қылан қатарлы аты аталған 400 түтін өз ықтиярымен біздің құзырымызға өтуін қалап келгендігін ескеріп, біздің тиісті әкімшіліктерден Қылаңға тогосын отго, бірге келген екі адамға алтыншы, жетінші дәрежелі зайсан лауазымының белгісін тағып, шеп-шегараны күзетуін тапсырып, ондағы біздің қарамағымыздағы белсенділер, Зайсандар бастаған көпшілікке жер бөліп беру сияқты сый-сияпат көрсетілуін сұрап бізге хат жолдап, өздерің ауылына қайтарғаны жайлы шешімі дұрыс деп тауып оларға жер бөліп беріп Қиюбай қатарлы төменде аты аталған белсенділерді марапаттау мәселесін тексеріп, анықтама хат жазып келген, хат бойынша

^{bb} Тогосны отго (togosni Otgo) мәнсап лауазымды (әскери чин сияқты) бір бірінен айырып тану үшін қырғауыл құстың қауырсынын пайдаланған. Лауазым бірінші, екінші, үшінші деп үш дәрежелі болған. Осы дәрежесіне қарай лауазым иесінің ресімдеп жасалған бас киімінің төбесіне қырғауыл құстың қауырсынын қалайды. Бұл қазақтың үкілеу дегенімен ұқсас.

^{cc} Жинс (Jins) Тогосны отгоға ұқсас, мәнсап лауазым дәрежесін айыру үшін қолданылған айырықша белгі. Бірақ жинс құстың жүнінен емес, түрлі-түсті ленталардан жасалып, белгілер қойылып, ресми бас киімге тағылады. Тогосны отго, жинс иелері мұндай ресми бас киімдерді тек рәсімдер кезінде (хан билік айтарда қалпағын киіп, қамшысын ұстайтыны сияқты) ғана қолданатын болған.

^{dd} Бұл үшеуі де 1911 жылы құрылған Боғда хан бастаған Моңғол үкіметінің мүшелері. Сайн ноян хан Намнансүрэн Монгол үкіметінің примьер-министрі, Да Лама Цэрэнчимэд Ішкі істер министрі, Пунцагцэрэн Моңғолдың мемлекет және діни қайраткері.

олардың атын тіркеген тізім хат қосып ұлы мәртебелім өзіңізге ұсынып отырмыз. Құзырыңызға құлшылық ете отырып жарлық шешім қабылдауыңызды сұраймыз.

*Көп болып көтерген екінші жыл (1912)
күздің орта айының 10-жаңасы.*

*Боғда ханның күздің орта айының 17-сі күні шығарған жарлығынан
Жарлық.*

Қылан бастаған топ бас қосып өз ықтиярымен біздің құзырымызға келгендігі қолдауға тұрарлық оқиға екенін ескеріп, оларға сый-сияпат көрсету туралы тізім хатқа қол қойдым. Оларды бауырымызға басып жер берілуі дұрыс. Тиісті әкімшіліктерге тапсырып, қай жерден қандай жерлерді беру мәселесін анықтау таныстырылсын! делінген жарлықты батыс өлкенің әкімшілігіне жіберіп, біздің министрліктен көтерілген мәселелер, шығарған шешімдерді тексеріп көріп, қазақтарға қай жерден қанша жер беру керектігін тиісті мекемелермен ақылдаса отырып, нақтылаған жауап келтіріп, бұл істі орындауға дайындық жасай беруін сұраймыз. Сол үшін хат жолдап отырмыз.

*Көп болып көтерген екінші жыл (1912)
күздің соңғы айының (XI. 3.Қ.) 23-і.*

Боғда ханның 1912 жылы қарашаның 23-і күнгі жарлығында көрсетілген қосымша тізім бойынша сый-құрметке ие болғандардың тізімі.

(Жарлықка Боғда ханның қолы қойылған)
залан Қиюбайға жоғарғы мәртебелі зайсан.
залан Жұртбайға жоғарғы мәртебелі зайсан
залан Жүнісбайға үкіметке қызмет жасаушы гүн атағы.
залан Бодаубайға үшінші дәрежелі зайсан.
зәңгі Айбағырға үшінші дәрежелі зайсан.

хүнд Кыланга аса мәртебелі зайсан лауазымы беріліп, төбесіне үшінші дәрежелі Тогосны отго белгісі тағылсын.

Зайсан Ыдырышқа төртінші дәрежелі зайсан.

Түкібайға төртінші дәрежелі зайсан.

Кешубайға төртінші дәрежелі зайсан.

Тоқтаубайға төртінші дәрежелі зайсан.

Қыдырбайға төртінші дәрежелі зайсан атағы берілсін.

*1922 халық үкіметінің Ішкі істер министрі, үкімет басшысының билігі шектеулі^е
Боғда ханға жолдаған хаты*

Пақырыңыз мен На (Наванцерен) Жа (Жалханз) сізге басымды иіп мынаны хабарлаймын, бізге өтуге тілек білдірген қазақтардың отбасы, адамдарының тізімін жасап сізге ұсынамыз.

Сіздің шешіміңізді күтетін себебіміз, Қобда өлкесін басқарып отырған қолбасшы Сайд аса ұқыпты Батыр Бәйілдің (Мұнда Гомбо-Иш туралы сөз болып отыр) үкімет және оның ішкі істер, қорғаныс министрлігі үш ұйымның атына хат жолдапты. Бұл хатты таныстыру үшін жалпы бөлім мына жайлы хабарлайды. Мен сайд жанжин өз басыммен жарлық, заңдарды бұлжытпай орындату үшін шет өлкеге келіп бұл істі бастаған кезден бастап әсіресе

^е 1921 жылғы халықтық революцияға дейін Боғда хан Моңғолдың мемлекет және дін басы, билігі шектеусіз манарх болатын. 1921 жылғы төңкеріс жеңіске жетіп, мемлекеттік билік жаңа халық өкіметінің билігіне өткесін, Боғда хан мен халық өкіметі арасында жасалған "АНТ келісімінің" шарты бойынша Боғда ханның өкімет билігі шектетіліп, тек дінбасы ретінде танылды. Мұны моңғол саяси тарихында "Хэмжээт Цаазат Боғд хаан" немесе "құзыр билігі шектеулі Боғда хан" деп аталады. Оқиға 1922 жылы болғандықтан, осылай жазылып отыр.

алыс шет өкілерді орнықтыру үшін хурал, түрлі жиындар өткізіп әрбір істі ебімен, діни салт-ғұрыптарын құрметтей отырып мәңгілік бейбітшілікті қорғау мәселесін өз қарамағымыздағы моңғолдарқа қайсарлықпен насихаттап, бәрін де жөнге салып келемін. Бірақ, қазақтар жаңадан қоныс тепкен жерлерінде бір-бірінен алыста тұратындықтан, не болып кетер екен деп қиналатын жайлар болып турса да, біздің әкімшік бұрын бізге өз бетімен қосылған бірнеше хошунға қайтадан сан тізім жүргізгенімізде мынандай жағдай белгілі болды.

Шеруші қазақтары Хүнд Қылан, Сүкірбай, Қиюбайлардың үш Хошун ел, Ботагара қазақтары Зоригт (айбарлы, ержүрек- ред.) гүн Ақтышқан атты Қуанған, Қошақ қазақтары басшысы Ақмәдилер барлығы да жоғары билікке адал екендігін айтып, әрқайсысы өз сомоны (сум) олардың отбасы жайлы анықтамалар жасап әкелді. Шерушінің үш отогы (ру 3.Қ.) алғаш біздің мемлекеттің құзырына қараған кезде әрқайсысы таңба және тиісті лауазым алып, үш хошун әкімшілігін ұйымдастырған еді. Бірақ өткен кездегі қилы уақыттың ауыр салмағымен бұл жүйе бұзылып жүктелген міндеттер орындалмауы салдарынан, мал-жаны бір шама тозғындап кеткендіктен, шерушінің үш хошун қосылып, Сүкірбайдың ұлы Дәлелханды басшы етіп, Қиюбай және Қылан ұлдары Қабылхан, Байменттерді уәзірлікке сайлап, бұдан былай тыныш өмір сүреміз деп былтыр Хатанбатыр ван және Қобда әкімшілігіне қолхат беріп, осы жүйені сақтап жүре берсек деген ұсыныс білдірген болатын. Қарамағымыздағы қазақтардың осылайша жоғарыға бағынып, адал ниет танытып отырғаны шынымен құптарлық іс болғандықтан, оларды осылайша реттеген жөн болар. Шеруші қазақтарының үш хошун автономиялық үкімет тусында өз ықтиярымен келіп қосылып, сый-сияпаттарға ие болып, сол кезде хошун болып ұйымдастырылғаны шындық. Бірақ қазір олар Дәлелхан бастаған бір хошунға бірігіп жұрт боламыз дегені замананы түсініп көпшіліктің пікірін еске алғандығының белгісі сияқты. Сондықтан шегара шебі реттеліп болғанға дейін олардың бір жолғы пікірін сол күйінде қабылдаған жөн деп танымыз. Және бұл хошундардан бөлек жүретін қошақтардың серкесі Ақмәдиге ел қарамағындағы жұртын басқару үшін әкімшілік белгісін беріп жұртын реттеп берсе деген пікірді де тексеріп ол туралы жазылған өтінішті моңғол, қазақ жазуымен үш еселеп осының бәрін Қобда әкімшілігінен қазақ хошундары бойынша нақтылап тексеріп анықтаған бірнеше хатты хаттап елші арқылы жібердік. Бұл хаттар Үкімет ішкі істер және қорғаныс министрлігіне жетісімен тексеріп көріп, шешім қабылдауларыңызды өтінеміз.

Мұны Қобда әкімшілігіне жіберіп мұқият тексерілсін деген шешім қабылдағанын осы жылы 10 айдың 19 күні (Еуропа жыл санауы бойынша 12 айдың 8 күні) Үкіметтің N 53 қаулысының 4 пунктінде талқылап, қазақтардың мұнда көтерген мәселесін жергілікті әкім, билік иелерінің пікірі бойынша шешіп беруін сұрап ішкістер министрлігінің келтірген анықтамасын негізге ала отырып шешім қабылдау, ал Ақмәдиге берілетін билік белгісін басқаша шешу үшін олардың отбасы, адамдарының атын жеке қағазға әдейі тізімдеп осы шешімге қосып тіркеу тапсырылсын.

Бұл мәселені Боғда ханға таныстырғанда ол бұл хаттарды сол күні қабылдап, қызыл сиялы қыл қаламмен "жазылуы бойынша шешілсін" деп қол қойған.

Көп болып кетерген 12 жылы 10 ай 19

Еуропаша 1922 жылы 12 айдың 17

Таныстыру үшін жасалған жеке тізімдерде зәңгі, залаңдардың атымен жауаптанған отбасылардың саны берілген.

Жалпы Берекешіл Моңғол Халық Мемлекетінің Бага хурал басқармасының 37 жиналысының қаулысы

Моңғол мемлекетінің (1940) жылы 7 айдың 7-күні.

Мемлекеттің сегізінші құрылтайының қаулысы бойынша Қазақ және Урианхай ұлт өкілдерін Қобда аймағынан бөліп жаңа аймақ етіп құру жұмысын ұйымдастыру туралы үкіметтің жоспар баяндамасын тыңдап қаулы етіледі:

Бірінші. Қазақ, Урианхай ұлт өкілдерінің жеке аймағын құру, жұмысын ұйымдастыру комиссиясын жеті адамның құрамында құру, онда: комиссия бастығына Бага хурал мүшесі

және Қобда аймағы әкімшілігінің орынбасары Қаби^{ff}, мүшелеріне ішкі істер министрлігінің осы аймақтағы өкілі Қалқабай, Бага хурал мүшесі Тоқтамысты^{gg} тағайындап, қалған төрт адамды жергілікті халықпен келісе отырып жергіліктілерден кіргізіп іске кірісуін Қабиға тапсырып, комиссия мүшелеріне екіден төмен емес Урианхай өкілдерін енгізілуі тиіс екендігі ескертілген.

Екінші. Ұйымдастыру комиссиясына төмендегі жұмыстар тапсырылсын.

а) Қобда аймағы әкімшілігі, сот, прокурор және партия, жастар қатарлы барлық көпшілік орындарынан қазақ, урианхайлардың жан саны, мал-мүлік және партия, жастар ұйымы, басқадай көпшілік орындарының саны, мүшелері, сомон, баг және олардың басшыларымен басқарма мүшелерінің саны, аты және де мәдени, шаруашылық мекемелерінің саны сияқты барлық анықтама, материалдарды комиссия өзі жаңалап алу қажет.

ә) Аймақтың ұлы хуралын (конференция. 3.Қ.) шақырудың дайындығы ретінде әуелі баг, сомон хуралдарын өткізіп, өкілдерді сайлау, егер қажет деп танылса осы жиналыстардан баг, сомон басқармаларын өзгертіп сайлауға болады. Осынау хуралдарда аймақтың аты және орталығы қайда болу мәселесін сөйлесіп аймақтық хуралға ұсыныс жасау Хуралға өкіл сайлағанда негізгі заңда көрсетілген нормалардың орындалуы қадағалансын.

и) Жаңа құрылатын аймақтың шегара шебін анықтау туралы жоспар құру үшін, жергілікті жағдайды мұқият зерттеу жұмысын жүргізу.

о) Аймақтық құрылтайдың барлық дайындығын қамдау.

у) Жаңа аймақтың мектебі, мәдениет, денсаулық сақтау, шаруашылық мәселелерін ұйымдастыру, тұрғын үй, кеңсе, шаруашылық дайындығын жасау.

Үшінші. Жаңадан құрылатын аймақты ұйымдастыру комиссиясын ат-көлікпен қамтамасыз ету қажет болатындықтан, бұрын үкіметтен Қобда аймағына берген Пикап машинасын комиссия бастығы Қабиға тапсырып беру ісі үкіметке жүктелсін.

Төртінші. Жаңадан құрылатын Қазақ аймағының (жекелеген, 3.Қ) барлық жұмысына арнап 100 мың төгрөгті үкіметтің резервінен шығару мәселесі үкіметке жүктелсін.

Бесінші. Осынау жаңадан құрылатын Қазақ аймағының әкімшілігінің негізгі сайлауын жүргізгенде халықтың ынтасын көтеру үшін жаңа аймақ құрудың саяси маңызын халыққа тез арада насихаттап жеткізу міндеті ұйымдастыру комиссиясының бастығы және мүшелеріне жүктелсін.

Алтыншы. Ұйымдастыру комиссиясының жұмысына басшылық беру және жаңа аймақ құру ісін тікелей басқару үшін үкіметтің өкілетті комиссиясын құру. Комиссия бастығына Үкімет басшысының бірінші орынбасары Сүрэнжав, мүшелеріне мемлекеттік Бага хуралының басқарма мүшесі Янжмаа және Орталық Кооператив одағының орынбасары Гэндэнярим-пилдер кіретін болсын.

Жетінші. Үкіметтің өкілетті орталық комиссиясы жаңадан құрылатын қазақ аймағын құру жұмысын аяқтап, одан ары қарайты жұмысына нұсқау, көмек беріп, бұл туралы Бага хурал басқармасына есеп беріп тұратын болсын.

Мемлекеттік Кіші хуралының бастығы Бумцэнд

Орынбасары Пунцаг

Басқарма мүшесі, хуралдың хатшысы Баяр

^{ff} Бәжі ұлы Қаби. Ұлты қазақ. 1900 жылы туған. Мемлекет қайраткері, 1938-1940 жылдары Қобда аймағы әкімшілігінің бірінші орынбасары қызметін атқарған. 1940 жылы мемлекеттік Бага Хуралының мүшесі бола жүріп Баян-Өлгий қазақ аймағын құруға белсене қатысқан тұлға. Баян-Өлгий аймақ әкімшілігінің алғашқы басшысы.

^{gg} Тоқтамыс Майынтыұлы. Ұлты қазақ, 12 рулы Абак керейдің Ботақара руынан. 1940 жылы мемлекеттік Бага хурал-ға мүше болып сайланған алты қазақтың бірі. Парламенттің мүшесі ретінде қазақ аймағын құруға атсалысқан қайраткер.

Қортынды

Зардыхан Қинаятұлы Моңғолия Мемлекеттік университеті, Тарих бөлімінің түрегі. Көне Моңғол жазуына жеттік, Моңғол тілін өте жоғарғы деңгейде меңгерумен қатар Мәскеу қоғамдық ғылымдар академиясында тарих ғылымының докторлық дәрежесін қорғаған білікті ғалым. Моңғолия қазақтары ішінен үкіметтік ең жоғарғы лауазымға тағайындалып елеулі еңбек еткен қоғам қайраткерлерінің бірі.

Алайда ғалым туралы зерттеулерде оның ізденістері мен зерттеулері, ғылыми еңбектері айтылса да атқарған саяси қызметтері толық нықты зерттелді деу әлі ертерек. Сондықтан оның Моңғолияда атқарған жоғарғы лауазымды қызметтері де әр қырынан айтылып, дәріптелуі тиіс. Мақаланың мақсаты да оның ғылыми еңбектері мен қатар атқарған саяси қызметін айқындау болып табылады. Зақанның Моңғолиядағы саналы ғұмырының көбі үкіметтік қызметтер де, ел тұтастығы мен ұлт мүддесін қорғауға арналды. Моңғолияға жаңашыл демократиялық үкімет орнату, ескі билік жүйесін жаңарту, 1992 жылы парламеттен бекітілген төртінші реткі «Ата заң»-ға адам құқығын, еркіндігін қолдау туралы және Моңғолиядағы қазақ халқының ұлттық құндылықтарын ұлықтауға қатысты түрлі пікірлерді өзінің саяси әріптестерімен берге асқан батылдықпен айқын жеткізіп, өз ойын ортаға сала білді. Соның нәтижесінде Моңғолиядағы аз ұлт өкілдері қазақтардың өз ана білінде білім алып, оқу ағарту, ұлттық мәдениет жұмыстарын жүргізуге мүмкіндік туды.

Мақаламызда сараптаған ғылыми еңбектері бүгіндері тарихшылардың және жоғарғы оқу орындарында қолданатын негізгі ғылыми кітаптардың қатарына енді. Әсіресе Моңғолиядағы қазақтардың тарихын түгендеу, оны зерделеуде қосқан үлесі аса зор екендігін айтуымыз қажет. Моңғолияның ұлттық мұрағатында көне моңғол жазу бойынша сақталған деректерді сараптап, жарыққа шығарып, өз еңбегінде қазақшаға аударып жариялады. Ғалымның көп жылдар бойы зерттеген зерттеулерінің нәтижесінде Моңғолиядағы қазақтардың тарихи бүтінделіп, тиісті мұрғат деректерімен толықтырылды.

Sources

NMM – National Museum of Mongolia

Источники

МУТМ – Моңғолияның ұлттық тарихи музейі

Әдебиеттер

- Кинаят, 1983 — Кинаят З. Хөдөлмөрчдийн эх оронч хүмүүжлийн асуудлууд. Улаанбаатар: 1983.
- Кинаят, 1990 — Кинаят З. Монголын хөдөлмөрчдийн эх оронч, интернационалч ухамсар төлөвшиж байгаа нь. Улаанбаатар: 1990.
- Кинаят, 2005 — Кинаят З. Цусгүй хувьсгал. Улаанбаатар: 2005.
- Кинаятұлы, 1995 — Қинаятұлы З. Жылаған Жылдар Шежіресі. Алматы: Мерей, 1995.
- Кинаятұлы, 2001 — Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары IX–XII ғғ. Астана: 2001.
- Кинаятұлы, 2001 — Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар – Алматы: ДҚК, 2001.
- Кинаятұлы, 2003 — Қинаятұлы З. К переосмыслению Монгольской эпохи в истории Казахстана. «Отан тарихы», 2003. N1, – С. 34–44.
- Кинаят, 2003 — Кинаят З. Нулимстай жилүүдийн намтар. Улаанбаатар: 2003.
- Кинаятұлы, 2004а — Қинаятұлы З. Шыңғыс қаған тақырыбы қиял, хикаялармен алынатын биік емес. «Жас Алаш» газеті 2004 ж. 07 ақпан.
- Кинаятұлы, 2004б — Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан – Астана: 2004
- Кинаятұлы, 2006 — Қинаятұлы З. Қазақ тарихы туралы моңғол деректері. (қосалқы автор). Алматы, 2006.
- Кинаятұлы, 2007а — Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеттілігі тарихы, Алматы: 2007
- Кинаятұлы, 2007б — Қинаятұлы З. Моңғолиядағы Қазақтар, 2-кітабы. Алматы: ДҚК, 2007.
- Кинаятұлы, 2006 — Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеттілігі дамуының басты кезеңдері жайлы. «Отан тарихы». 2006. N1, 7–15 беттер.
- Кинаятұлы, 2008 — Қинаятұлы З. Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. Алматы: Арда, 2008.
- Кинаятұлы, 2010 — Қинаятұлы З. Тарихқа Көзқарас (ұлт, тарих және адамдар тағдыры жайында. Павлодар, 2010.

- Қинаятұлы, 2010 — Қинаятұлы З. Көшпенділік ғұмыр. Эссе. Алматы, 2010;
 Қинаятұлы, 2012 — Қинаятұлы З. Моңғолиядағы қазақтар. 3-к. Қобдалық қазақтар. Алматы,
 Қинаятұлы, 2017 — Қинаятұлы З. Найман хандығы: тарихы және мәдениеті XII-XIX ғғ. Алматы, 2017.

References

- Kınayat, 1983 — Kınayat Z. Hödölmörçdiin ekh oronç hüümüüjliin asuudluud. Ulaanbaatar: 1983. (In Mong.).
 Kınayat, 1990 — Kınayat Z. Mongolyn hödölmörçdiin ekh oronç, internatsionalç ukhaamsar tölövshij baigaa ni. Ulaanbaatar: 1990. (In Mong.).
 Kınayat, 2005 — Kınayat Z. Tsussgüi huvsgal. Ulaanbaatar: 2005. (In Mong.).
 Khinayatuly, 1995 — Khinayatuly Z. Jylağan Jyldar Shejiresi. Almaty: Merey, 1995. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2001 — Khinayatuly Z. Моңғол үстиртин мекен еткен соңғы түркі тайпалары IX–XII ғғ. – Astana: 2001. (In Mong.).
 Khinayatuly, 2001 — Khinayatuly Z. Моңғолиядағы қазақтар – Almaty: DQQ, 2001.
 Khinayatuly, 2003 — Khinayatuly Z. K pereomysleniyu Mongolskoy epohi v istorii Kazahstana. «Otan tarihy», 2003. N1, – S. 34–44. (In Kaz.).
 Kınayat, 2003 — Kınayat Z. Nulimstay jilüüdiin namtar. Ulaanbaatar: 2003. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2004a — Khinayatuly Z. Шыңғыс қаған тақырыбы қыял, hikayalarmen alımatyn biik emes. «Jas Alaş» gazeti, 2004 j. 07 aqpan. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2004b — Khinayatuly Z. Qazaq memleketi және Жошы han – Astana: 2004. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2006 — Khinayatuly Z. Qazaq tarihy turaly moңғol derekteri (qosalqy avtor). Almaty, 2006. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2007a — Khinayatuly Z. Qazaq memlekettligi tarihy, Almaty: 2007. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2007b — Khinayatuly Z. Моңғолиядағы қазақтар, 2-kitaby. Almaty: DQQ, 2007. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2006 — Khinayatuly Z. Qazaq memlekettligi damuynyñ basty kezeñderi jayly. «Otan tarihy», 2006. N1, 7–15 better. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2008 — Khinayatuly Z. Шыңғыс han және Qazaq memleketi. Almaty: Arda, 2008. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2010 — Khinayatuly Z. Tarihqa közqaras (ult, tarih және adamdar tağdyry jayında). Pavlodar, 2010. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2010 — Khinayatuly Z. Köşpendilik ғұмыр. Esse. Almaty, 2010. (In Kaz.).
 Khinayatuly, 2012 — Khinayatuly Z. Моңғолиядағы қазақтар. 3-к. Qobdalyq qazaqtar. Almaty.
 Khinayatuly, 2017 — Khinayatuly Z. Nayman handygy: tarih және мәdenieti XII–XIX ғғ. Almaty, 2017.

CONTENTS / МАЗМУНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Айтхожин К.К., Муканова Г.К., Бимаканова З.Ш. НАУЧНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ КОНСТИТУЦИИ РСФСР 1918 ГОДА, СЛУЖИВШЕЙ ОСНОВАНИЕМ МАССОВЫХ РЕПРЕССИЙ В КАЗАХСТАНЕ	184
Атдаев С.Дж. КУЛЬ-БАТЫР-СЕРДАР	198
Эргашев Б.Э. МЕТОДОЛОГИЯ АНАЛИЗА ИСТОЧНИКОВ МАТЕРИАЛОВ КАНЦЕЛЯРИИ ТУРКЕСТАНСКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА	209
Эргашев С.М. ВОПРОСЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ (1920-Е ГОДЫ)	219
Гадаев О.О. ЭТНИЧЕСКАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ЕВРЕЙСКОЙ ДИАСПОРЫ В ТУРКЕСТАНЕ	227
Imonov U.I. COVERAGE OF THE HISTORY OF SAMARKAND IN EUROPEAN HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES (SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)	242
Калиева Б.Т., Калелова Ж.У. МУЗЕЙ КЕҢІСТІГІНДЕ ГЕОАҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ ҚОЛДАНУ	253
Холикулов Ш.Б., Жұматай С. ВОЗНИКНОВЕНИЕ НОТАРИАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ТУРКЕСТАНЕ И КОНФЛИКТЫ В СОВРЕМЕННОМ ПРАВОВОМ ПОРЯДКЕ: ИСТОРИКО-ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ	262
Мейірманова Г.А., Баудиярова Қ.Б., Төлеубай А.Ғ. ҚАЗАҚСТАНДА МУЗЕЙ ІСІ ЖӘНЕ ЕСКЕРТКІШТЕРДІ ҚОРҒАУ МАМАНДЫҒЫН ДАЯРЛАУ МЕН ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУ МӘСЕЛЕСІ	274
Omarova G.A. FORMATION AND TRANSFORMATION OF THE CITY OF ALMATY IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY	282
Сантаева К.Т. І. ЖАНСҮГІРОВ ЖӘНЕ ЖЕТІСУДАҒЫ 1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС	297
Сейітхан Ш. ЗАРДЫХАН ҚИНАЯТҰЛЫНЫҢ МОҢҒОЛИЯДА АТҚАРҒАН САЯСИ ҚЫЗМЕТТЕРІ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРІ	308
Темирханов Б., Муталиев М., Сайфунов Б. АББАСИ МЕМЛЕКЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, САЯСИ-ДІНИИ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖӘНЕ ҚҰЛДЫРАУ ҮДЕРІСІ (VIII–XIII ғғ.)	324
Tergembay K., Toplu M., Mamankul A., Beisembayeva A. MEDIA REPRESENTATION OF HISTORICAL FIGURES ON THE YOUTUBE PLATFORM: A COMPARATIVE DISCOURSE ANALYSIS IN THE CONTEXT OF HISTORICAL MEMORY (KAZAKHSTAN AND TURKEY)	338
Ярматов О.Ш. СВЕДЕНИЯ О ВЛИЯНИИ ТАТАР НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКУЮ ЖИЗНЬ ТУРКЕСТАНА В ЛИТЕРАТУРЕ И ИСТОЧНИКАХ	356
Zabun B., Kyrkymbekova A.T., Ilyas N. PARADIGMATIC FOUNDATIONS OF THE SPIRITUAL-MORAL IDENTITY OF THE INDIVIDUAL IN A MULTILEVEL SOCIAL ENVIRONMENT	367
Zhang E. THE SILK ROADS AND THE TIMURID EMPIRE: COMMERCIAL, DIPLOMATIC, AND CULTURAL DYNAMICS IN THE POST-MONGOL ERA (1370–1507)	385

Редакцияның мекен-жайы:

010000, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қабанбай батыр даңғ., 11/5
Қазақстан және Орталық Азия тарихы институты
Scientific Journal “Central Asian courier” редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://sjcacourier.com/>
Тел.: +7 (776) 301-11-11 (Ұялы телефон)
+7 (775) 537-77-72 (whatsapp)

E-mail: hkca.kz@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінде
2025 ж. 20 маусымда тіркеліп, № KZ20VPY00122471 куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да
көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.